लिङ्गानुशासनम्

क

१२४

ॐ श्रीगणेशाय नमः । येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः । अथ लिङ्गम् ।
अथेति मंगलार्थः लिंगमित्यधिकारो वेदितव्यः आ शास्त्रपरिसमाप्तेर्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रापि क्रियमाणे लिङ्गमि
ति स्त्री स्त्रीत्यधिकारो वेदितव्यं यत्र स्त्रीलिङ्गं इत्यलिङ्गमिष्यते तत्र स्त्रत्वपलिङ्गं वक्ष्यते ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृ
ननान्दरः ऋकारान्ता मातादयः पञ्च शब्दाः स्त्रीलिङ्गा भवन्ति इयं माता इमे मातरौ इमा मातरः इमा मातॄः एवमेव इयं
दुहिता इयं स्वसा इयं ननान्दा ऋकारान्ता इति किम् हिमालको वक्ता कर्त्ता दोग्धा मा भूत् मात्रादिग्रहणं किम् पिता पितृ
न् भ्राता भ्रातृन् इत्यत्र मा भूत् मात्रादिनियमात् तिसृचतस्रोः प्रसंग इति चेत् न स्त्रियामेव तिसृचतस्रोरादेशविधानात्
इदं च अन्यप्रत्ययान्तो धातुः अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रीलिङ्गो भवति इयं सरणिः इमे सरण्यौ इमाः सरणयः ए
ताः सरणीः एतया सरण्या इयं धरणिः अवनिः अग्निः वर्तनिः ग्रहणिः वर्त्तनिः वर्तनिः ... इति ऊप्रत्ययान्तश्च इयं
भूः इमे भुवौ इमाः भुवः अस्यै चम्वै इयं कर्कन्धूः सर्जूः वधूः जम्बूः कण्डूः अलाबूः अन्यग्रहणं प्रकृतिनिर्देशार्थम् तेन यवलूः
पुरुष इत्यत्र मा भूत् धातुग्रहणमुत्तरार्थम् अशनिभरणिपरणयः पुंसि च अशन्यादयः शब्दाः स्त्रियां पुंसि च भवन्ति इयमशनिः
अयमशनिः इत्यादि अन्यन्तत्वात् स्त्रीलिंगे प्राप्ते पुंसि च उभयलिंगार्थोऽयमारम्भः मिन्यन्तः मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्री
लिंगो भवति भूमयो ... इयं नेमिः ता नेमीः एवम् ऊर्मिः भूमिः निप्रत्ययान्तोपि इयं ग्लानिः इयं श्रोणिः इत्येवमादयः ग्लानिः
हानिः वाणिः श्रेणिः वेणिः मिनिप्रत्ययान्त इत्येव कमिणा वह्निना मा भूत् धातुग्रहणं किं वह्नजाया यस्य स वह्नजानिः तेन
वह्नजानिनेत्यत्र मा भूत् वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि वह्न्यादयस्त्रयः शब्दाः पुंसि भवन्ति अयं वह्निः वृष्णिः अग्निः न्यन्तत्वात् स्त्रीलिंगे
प्राप्ते पुंसीति पुंल्लिंगार्थोऽयमारम्भः क्तिन्नन्तः क्तिन्प्रत्ययान्तो धातुः स्त्रीलिंगो भवति कृतिः स्तुतिः भूतिः समितिः कीर्तिरित्यादि धातुग्र
हणं किं त्ययादिकारादुत्तरनिर्णमजनपद इत्यत्र मा भूत् ईकारान्तश्च ईकारान्तो धातुः स्त्रीलिंगो भवति लक्ष्मीः तन्त्रीः पद्मीः इत्यादि
ईकारान्तं च प्रातिपदिकम् ईकारान्तं च प्रातिपदिकं स्त्रीलिंगं भवति देवी कुरुचरी मद्रचरी आग्नेयी कौबेरी वारुणी इत्यादि कुरु

लिं॰ ४ १

वर्णांच ऊङ्प्रत्ययान्तमावन्तं च प्रातिपदिकं स्त्रीलिंगं भवति ऊङ् तं तावत् ब्रह्मबन्धूः वामोरूः पंगूः आप्प्रत्ययान्तमपि विद्या निद्रा मि-
दा श्रद्धा धूम्रमेकाक्षरम् ईकारान्तमूकारान्तं च प्रातिपदिकमेकाक्षरं स्त्रीलिंगं भवति श्रीः ह्रीः धीः भीः भूः भ्रूः सुभ्रूरित्यादि प्रातिपदिक-
मितिकिं सुभ्रूः पृथुः पूर्वस्य तत्र माभूत् एकाक्षरमिति किं पृथुश्रीः बल्मूः पूर्वस्य तत्र माभूत् इ उ सूत्र तुल्य संहितत्वात् संदेह इति चेत् यो-
गवांत यो ईस्तयोश्चैकाक्षरयोर्ग्रहणं कृत्स्नेनासत्वाद्याख्यानाच्च असंदेहः विंशत्यादिरानवतेः विंशत्यादयः शब्दाः स्त्रीलिंगा भवन्ति आन-
वतेः विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् पंचाशत् षष्टिः सप्ततिः अशीतिः नवतिः दुन्दुभिरक्षेषु दुन्दुभिशब्दोऽक्षेष्वभिधीयमानेषु
स्त्रीलिंगो भवति इयं दुन्दुभिः अनया दुन्दुभ्या अक्षेष्विति किं दुन्दुभिर्नाम वाद्यविशेषोऽसुरश्च तेन दुन्दुभिना नाभिरक्षत्रिये नाभि-
शब्दः स्त्रीलिंगो भवत्यक्षत्रियविषये नाभिरियं इयं नाभिः अनया नाभ्या अक्षत्रिय इति किं नाभिर्नाम क्षत्रियस्तत्र माभूत् अनेन ना-
भिना उभावप्यत्र पुंसि उभावेतौ दुन्दुभिनाभिशब्दौ अन्यत्र पुंसि भवतः दुन्दुभिर्नाम वाद्यविशेषोऽसुरश्च नाभिर्नाम क्षत्रियः यथाक्र-
मं त्रिलिङ्गयोः पुंनपुंसकसंदेहे पुंलिंगार्थोऽयमारंभः तलन्तः तल्प्रत्ययान्तः स्त्रीलिंगो भवति तलित्यविशेषेण निर्देशाद्भावकर्मसमूह-
स्वार्थवाचिनो ग्रहणं भाववाचिनस्तावत् पटुस्य भावः पटुता ब्राह्मणानां कर्म ब्राह्मणता इति कर्मवाचिनोऽपि ब्राह्मणस्येदं कर्म ब्राह्म-
णतेति समूहवाचिनोऽपि ग्रामाणां समूहो ग्रामता बन्धूनां समूहो बन्धुता स्वार्थवाचिनोऽपि देव एव देवता भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताऽ-
भिधानानि भूम्यादिवाचकान्यभिधानानि स्त्रीलिंगानि भवन्ति भूः भूमिः वसुधा विद्युत् सौदामिनी शतह्रदा सरित् आपगा समुद्र-
गा नदी लता वल्ली व्रततिः वनिता योषित् प्रमदा वामलोचना सीमंतिनी इत्यादि यादो नपुंसकम् यादः शब्दः सरिद्वाचित्वेऽपि नपुंसक-
लिंगं भवति यादः यादसी यादांसि इत्यादि सरिदभिधानत्वात् स्त्रीलिंगे प्राप्ते नपुंसकार्थोऽयमारंभः भास्स्रक्स्रग्दिगुष्णिगुपानहः भासा-
दयः शब्दाः स्त्रीलिंगा भवन्ति इयं भाः इयं भाः इयं स्रक् स्रक् दिक् उष्णिक् उपानत् स्थूणोर्णे नपुंसके च स्थूणा ऊर्णा च स्त्रियां
नपुंसके भवतः इयं स्थूणा इदं स्थूणं ऊर्णा ऊर्णं गृहशशाभ्यां सर्वे नपुंसके गृहशशाभ्यां परे स्थूणोर्णे यथासंख्यं नपुंसकलिंगे भवतः
गृहस्थूणं शशोर्णं सर्वेणाद्विलिंगप्राप्तौ स्त्रीवाधार्थोऽयमारंभः प्रावृड्विप्रुड्रुड्त्रुड्विड्त्विषः प्रावृडादयः शब्दाः स्त्रीलिंगा भ-
वन्ति इयं प्रावृट् विप्रुट् त्रुट् रुट् विट् त्विट् दर्विविदिखनिशान्यश्रिवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलयः दर्व्यादयः शब्दाः स्त्रीलिंग-

आरत्तं समत्परिषद्वहुव तं विन्दन्मुत्तमिथः प्रतिपदादयः शब्दाः स्त्रीलिंगाः इयं प्रतिपत् आपत् संपत्

भवन्ति इयं दर्विः वेदिः खनिः पानिः अश्रिः पेशिः कृषिः ओषधिः कटिः अंगुलिः तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिके
लिछविनीविरात्रयः तिथ्यादयः शब्दाः स्त्रीलिंगाः इयं तिथिः नाडिः रुचिः वीचिः नालिः धूलिः किकिः केलिः छविः नीविः रात्रिः शष्कु
लिराजिकुटिशातिवर्त्तिभ्रुकुटित्रुटिवलिपंक्तयः शष्कुल्यादयः शब्दाः स्त्रीलिंगाः इयं शष्कुलिः राजिः कुटिः शातिः वर्त्तिः भ्रुकुटिः त्रु
सूत्राणां टिः वलिः पंक्तिः त्रयाणामपि दर्व्यादीनामेषामेकयोगेन सिद्धे, पृथग्ग्रहणं पूर्वजातीयशब्दानां नरीहस्तचनार्थः प्रतिपदापत्संपद्विपत्संवित्
तडारत्नं सत्संपरिषत्ताजत् इषत् संवित् त्तुत् भुत् समित् आशीःशब्दः स्रगीर्द्वाः आशिरादयः शब्दाः स्त्रीलिंगाः इयमाशीः स्रुः स्र
गीः द्वाः अप्सुमनःसमासिकतावर्षाणां बहुत्वं च अबादयः शब्दाः स्त्रीलिंगा भवन्ति तेषां बहुत्वं च इमा आपः इमाः सुमन ववनन
सः इमाः समाः इमाः सिकताः इमा वर्षाः स्रक्त्वग्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिजः स्रगादयः शब्दाः स्त्रीलिंगाः इयं स्रक् त्वक् ज्योक्।
वाक् यवागूः नौः स्फिक् तुलासीमासंध्याः तुलादयः शब्दाः स्त्रीलिंगाः इयं तुला सीमा संध्या चुल्लीवेणीखारीश्च चुल्ल्या
दयस्त्रयः स्त्रीलिंगाः इयं चुल्ली वेणी खारी ताराधाराज्योत्स्नादयश्च तारादयः शब्दाः स्त्रीलिंगाः इयं तारा धारा ज्योत्स्ना तमिस्रा शला
कानित्यं स्त्रियाम् इयं शलाका नित्यग्रहणमन्येषां केचिदनित्यतार्थम् इतिश्रीपाणिनीयलिंगानुशासने स्त्रीलिंगा
धिकारः ॥ पुमान् ॥ पुमानित्यधिकारो वेदितव्यः अनिर्दिष्टलिंगोऽयं नपुंसकमिति सूत्रादित ऊर्ध्वं यद्वक्ष्यामः ॥ घञबन्तः ॥ घञप्रत्ययान्तः अबन्त घञनवगाः
शब्दः पुंलिंगो भवति घञन्तस्तावत् पाकः त्यागः रागः विरागः प्रकारः इत्यादि अबन्तः चयः जयः नयः अपूकारः अरः शरः प्रहरः इत्यादि
घञाबन्तश्च पुंलिंगः विस्तारः प्रसारः आकारः गोचरः प्रत्ययः विषयः व्रजः इत्यादि भयलिंगपदानि नपुंसके भयादयः शब्दाः भगा
नपुंसकलिंगाः इदं भयं लिंगं भगं पदं भयलिंगयोर्द्धन्तत्वात् भगपदयोश्च घान्तत्वात् पुंलिंगे प्राप्ते नपुंसकार्थोऽयमारम्भः
नङ्गः नङ्प्रत्ययान्तः शब्दः पुंलिंगः यज्ञः यत्नः विश्नः प्रश्नः याञ्चा स्त्रियाम् एषनङन्तोऽपि स्त्रियां भवति कंतौ घुः किप्रत्ययान्तो
घुः पुंलिंगः आदिः आधिः संधिः सन्निधिः उपाधिः परिधिः अवधिरित्यादि कंतरलिंकिं दतिः दानं द्वितीयहणं किं जलधिः वीज
इषुधिः स्त्रियां च इषुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च भवति इयमिषुधिः अयमिषुधिः कंतत्वात् पुंलिंगे प्राप्ते उभयलिंगार्थोऽयमारम्भः देवा
सुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि देवादीनामभिधानानि पुंलिंगानि भवति देवा
नां तावत् देवः अजरः अमरः अनिमिषः त्रिदशाः सुमनसः असुराः दनुजाः दैत्याः आत्मा जीवः क्षेत्रज्ञः स्वर्गः नाकः स्वर्लोकः

लिं॰ टी॰ २

त्रिदशालयः सुरलोकः त्रिदिवः गिरिः पर्वतः भूभृत् भूधरः अचलः अद्रिः महीधरः समुद्रः मकरालयः रत्नाकरः सागरः सरित्पतिः
पारावारः नदः कररुहः मत्स्याकरः शंकरः शकलः केशाः शिरोरुहः मूर्धजः बालः कचः कुन्तलः दन्तः दशनः द्विजः स्तनः पयोधरः कु
चः भुजः करः दोः कण्ठः गलः कन्धरः खड्गः करवालः असिः शरः मार्गणः सायकः पत्री विशिखः पंकः जंबालः कर्दम इत्यादि त्रिवि
ष्टपत्रिभुवने नपुंसके एतौ नपुंसकलिंगौ भवतः अदन्तं त्रिभुवनम् अदन्तं त्रिविष्टपं स्वर्गाभिधानत्वात् पुंलिंगप्राप्तौ नपुंसकार्थोयमारंभः
द्यौः स्त्रियाम् द्यौःशब्दः स्त्रीलिंगो भवति इयं द्यौः इषुबाहू स्त्रियां इषुबाहूशब्दौ स्त्रियां पुंसि च भवतः इयमिषुः अयमिषुः।
इयं बाहुः अयं बाहुः इषोः शराभिधानत्वात् बाहोः भुजाभिधानत्वात् पुंलिंगे प्राप्ते उभयलिंगार्थोयमारंभः बाणकाण्डे नपुंसके च
बाणकाण्डे नपुंसके पुंसि च भवतः बाणं बाणः काण्डं काण्डः शराभिधानत्वात् पुंलिंगे प्राप्ते उभयलिंगार्थोयमारंभः नान्तः नकारा
न्तः शब्दः पुंलिंगो भवति राजा तक्षा यज्वा अर्वा उक्षा सखा मातरिश्वा अध्वा पूषा मघवेत्यादि नर्मचर्मकर्माणीनामपि पुंलिंग
प्राप्तिरिति चेन्न मन्वर्थ ह्वो ग्कर्मणीति नपुंसकलिंगस्य करणो वचनाददोषः क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि क्र लफ
3= त्वादीनामभिधानानि पुंलिंगानि भवन्ति क्रतुः अध्वरः मखः यज्ञः पुरुषः नरः मनुष्यः कपोलः गंडः गुल्फः पदग्रन्थिः। लफः =
मेघः पयोधरः नीरद इत्यादि अभ्रं नपुंसके अभ्रशब्दो नपुंसकलिंगो भवति इदमभ्रं मेघाभिधानत्वात् पुंलिंगप्राप्ते नपुंसका
र्थोयमारंभः उकारान्तः उकारान्तः शब्दः पुंलिंगो भवति हेतुः बिन्दुः इक्षुः वायुः प्रभुः धेनुरज्जुऊरुसरयुतनुकरेणुप्रि
यंगवः स्त्रियाम् धेन्वादयः शब्दाः स्त्रीलिंगा भवन्ति इयं धेनुः रज्जुः ऊरुः सरयुः तनुः करेणुः प्रियंगुः पुंलिंगापवादः
समासे रज्जुः पुंसि च समासे रज्जुशब्दः स्त्रियां पुंसि च भवति अनया कर्कटरज्ज्वा अनेन कर्कटरज्जुना श्मश्रुजानुवस्तुस्वा
द्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके एतानि नपुंसकानि भवन्ति इदं श्मश्रु जानु अस्तु स्वादु अश्रु जतु त्रपु तालु उकारान्तत्वात् पुं
लिंगे प्राप्ते नपुंसकार्थोयमारंभः वस्त्वपार्थवाचि वस्तुशब्दो नपुंसकलिंगो भवत्यर्थवाची इदं वस्तु अर्थवाचीति किं वस्तु
र्नामकश्चित् तत्रमाभूत् मद्गुमधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च मद्ग्वादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भवन्ति अयं मद्गुः इ
दं मद्गु अयं मधुः इदं मधु शीधुः शीधु सानुः सानु कमण्डलुः कमण्डलु उकारान्तत्वात् पुंलिंगे प्राप्ते उभयलिंगार्थोयमारंभः रु २
त्वन्तश्च रुशब्दान्तस्तशब्दान्तश्च शब्दः पुंलिंगो भवति रुरुः कारुः मेरुः गतुः केतुः जंतुः सेतुः हेतुः इत्येवमादयः दारुकशेरुज

त्वस्तमस्तूनि नपुंसके दार्वादयो नपुंसकलिंगा भवन्ति इदं दारु कशेरु जतु वस्तु मस्तु इत्वन्तत्वात् पुंलिंगे प्राप्ते नपुंसककार्यार्थोयमारंभः सक्तु
नपुंसके च सक्त्वादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भवन्ति सक्तुः सक्तु त्वन्तत्वात् पुंस्त्वे प्राप्ते उभयलिंगार्थोयमारम्भः प्राग्ग्रहणे रकारान्तः इषिमदिवसामिथानमिति
वदन्तीति प्रागेतस्मात् सूत्रादकारान्तस्येति लक्षितं वेदितव्यम् कोपधः कोपधोऽकारान्तः शब्दः पुंलिंगो भवति स्तवकः कल्कः शुल्कः उल्कः ...
हाटकः शृंतकः अर्कः टंकः इत्यादि अकारान्त इति किं वल्लाका पाचिका कोपध इति किम् पात्रवत्त्रं चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुं
सके चिबुकादयः शब्दा नपुंसकलिंगा भवन्ति चिबुकं शालूकं प्रातिपदिकं उल्मुकं अंशुकं कोपधत्वात् पुंस्त्वे प्राप्ते नपुंसककार्यार्थोयमारंभः कंटका
नीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवल्कवर्चस्कपिनाकदंडकपिटककंटकतालकफलकपुलकानि नपुंसके च कंटका
दयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भवन्ति अयं कंटकः इदं कंटकमित्यादि कोपधत्वात् पुंस्त्वे प्राप्ते उभयलिंगार्थोयमारंभः टोपधः टोपधोऽकारान्तः श
ब्दः पुंलिंगो भवति हटः पटः कटः इत्यादि किरीटमुकुटललाटवटवीटशृंगाटककराटलोष्टानि नपुंसके किरीटादयो नपुंसकलिंगा भवन्ति
किरीटं मुकुटमित्यादि कुटकूटकापटकवाटकपाटनटनिकटकीटकोटरणाकटानि नपुंसके च कुटादयः पुंसि नपुंसके च भवन्ति कुटः कुटं कूटः कू
टं टोपधत्वात् पुंस्त्वे प्राप्ते उभयलिंगार्थोयमारंभः णोपधः णोपधोऽकारान्तः शब्दः पुंलिंगो भवति गुणः गणः पणः पाषाणः इत्यादि।
ऋणलवणपर्णतोरणोष्णानि नपुंसके ऋणादयः शब्दा नपुंसकलिंगा भवन्ति ऋणं लवणं पर्णं तोरणं उष्णं णोपधत्वात् पुंस्त्वे प्राप्ते नपुंसककार्यार्थो
यमारंभः कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणपूर्णप्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च कार्षापणादयः पुंसि नपुंसके च भवन्ति अयमिदं वा कार्षाप
णः णोपधत्वात् पुंसि प्राप्ते उभयार्थः थोपधः थोपधोऽकारान्तः पुंलिंगो भवति रथः अर्थः सोमपीथः निशीथः प्रमथः आवसथः काष्ठ
पृष्ठसिक्थानि नपुंसके काष्ठादयः शब्दा नपुंसकलिंगा भवन्ति इदं काष्ठं थोपधत्वात् पुंस्त्वे नपुंसककार्यः काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् दिग्वाची काष्ठा
शब्दः स्त्रियां भवति इयं काष्ठा तीर्थप्रोथयूथगूथानि नपुंसके च तीर्थादयः पुंसि नपुंसके च भवन्ति अयमिदं वा तीर्थं थोपधत्वात् पुंस्त्वे उभयार्थः
नोपधः नोपधोऽकारान्तः पुंलिंगो भवति इनः फेनः मीनः जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्न
चिह्नानि नपुंसके जघनादयः शब्दा नपुंसकलिंगा भवन्ति जघनं अजिनं नोपधत्वात् पुंस्त्वे नपुंसककार्यः मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयना
सनं पुंसि नपुंसके च भवन्ति अयमिदं वा मानं नोपधत्वात् पुंस्त्वे प्राप्ते उभयार्थः पोपधः पोपधोऽकारान्तः शब्दः पुंलिंगो भवति यूपः कंदर्पः सूपः कूपः द्वीपः
सर्प इत्यादि पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके पापादयो नपुंसकलिंगा भवन्ति इदं पापमित्यादि पोपधत्वात् पुंस्त्वे प्राप्ते न
पुंसककार्यः शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च शूर्पादयः पुंसि नपुंसके च भवन्ति अयमिदं वा शूर्पमित्यादि भोपधः भोपधोऽकारान्तः श

स्थानचन्दनालानसमानभवनवसनसंभावनविभावनविमानानि नपुंसके च मानादयः शब्दाः ४३

सः पुंलिंगो भवति स्तंभः कुंभः दंभः दर्भः गर्भ इत्यादि तल्पं नपुंसकं तल्प इत्येवं नपुंसकलिंगो भवति इदं तल्पम् ओप
लिं·वृ· पत्वात् पुंस्त्वे प्राप्ते नपुंसकार्थः कुंभं नपुंसके च वा पुंसि अयमिदं वा कुंभं उभयार्थः सोपधः अकारान्तः पुमान् सोमः
३ भीमः भीष्म इत्यादि रुक्म सिध्म युध्म इध्म गुल्म अध्यात्म कुंकुमानि नपुंसके इदं रुक्मम् इत्यादि सोपधत्वात् पुंस्त्वे नपुंसका
र्थः संग्राम दाडिम कुसुम आश्रम क्षेम क्षौम होम उद्दामानि नपुंसके च वा पुंसि अयमिदं वा संग्रामम् सोपधः अकारान्तः
पुमान् समयः समवायः संचयः हयः भयः किसलय हृदय इन्द्रिय उत्तरीयाणि नपुंसके इदं किसलयं सोपधत्वात् पुंस्त्वे
3 प्राप्ते नपुंसकार्थो यमारम्भः गोमय कषाय मलय अन्वयाव्ययानि नपुंसके च भवति अयमिदं वा गोमयम् सोपधः अका
रान्तः पुंसि अंकुरः क्षुरः स्वरः करः नीहारः हरः कुमारः तुषारः मंत्रः शिशिरः पूरः कोटरः मकर इत्यादि द्वाराग्र
स्फार तक्र वप्र क्षिप्र क्षुद्र छिद्र चीर नीर क्षीर भृंगार कौबेर अभ्र श्वभ्र तीर तिमिर कुर विचित्र केयूर केदार उदार अजस्र शरीर
कंदर पंजर जठर अजिर वैर चामर पुष्कर गह्वर कुहर कुटीर कुलीर चत्वर कश्मीर नीवार शिबिर तंत्र यंत्र वक्त्र मित्र क
लत्र चित्र सूत्र नेत्र गोत्र अंगुलित्र तलत्र अस्त्र शस्त्र वस्त्र पत्र पात्र छत्र शिरस्त्राणि नपुंसके इदं द्वारं मध्ये स्फारं तक्रमित्या
दि शुक्रमदेवतायाम् शुक्रो रेतः शुक्रो देवता चक्रवज्रान्धकार सार वार तीर हार पार क्षीर तोमर शृंगार भृंगार मन्दार
गार मन्दार शिबिराणि नपुंसके च वा पुंसि सोपधः अकारान्तः पुंसि वृषः वृक्षः मेषः अक्षः माषः घोषः शिरीष
जोष पुरीष पीयूष बडिश किल्बिष कल्मष कुल्माषाणि नपुंसके इदं शिरीषं सर्षप शिरीष अम्बरीष पुरीषाणि नपुंसके च
वा पुंसि सोपधः अकारान्तः पुंसि वत्सः कंसः वायसः महानसः आवासः अलसः समास इत्यादि पनस बिस बुस साहस इत्या
नपुंसके पनसमित्यादि चमस मांस रस अमावस कर्पास वासमांसकानि नपुंसके च वा पुंसि चमसं चमस इत्यादि
कंसं प्राणिनि पुंसि नीवेच कंसः कंसमित्यादि अलीकं सोराजा रश्मि दिवस अभिधानानि पुंसि रश्मिः मयूखः किरणः वा
सरः दिवसः सर्योगः घस्र इत्यादि दीधितिः स्त्रियाम् रश्मिवाचित्वेपि दिनाहनी नपुंसके दिवसवाचित्वेपि मानाभिधानानि पुं
सि कुडवः प्रस्थः वितस्तिः सुवर्णः पल सहस्र इत्यादि द्रोणाढकौ नपुंसके च वा पुंसि खारीमानिके स्त्रियाम् दारबल्वजलाजासु
नावक्रवचनं पुंसि इमेदारा इत्यादि नाडीव्रण जनपद अंग प्राण पदानि पुंसि नाडीव्रणः अंगः जनपदः प्राणस्यणोवर्ष
वाङ्मयलिंगत्वात् पदयोर्नपुंसकत्वाम् स्त्रीलिंगार्थः मरुद्गरुत्तरद् ऋत्विजः पुंसि अयं महत् इत्यादि मरुत्सिरा ... २

निवलिकलिमौलिरविकविकपिमुनयः पुंसि अयमपिरित्यादि ध्वजगजकुंजपुंजाः पुंसि अस्तंकेतुगां नद्यानवानकृतमस्तंवलनचलतमु
हस्ताः अयमस्मादित्यादि खंडमंडकांडवंडलंडगंडमंडपावंडपिंडाः पुंसि वंशांशपुरोडाशाः पुंसि वशाः ह्रदकंदकुंदबुद्बुदशब्दाः
पुंसि अर्थपथिमुष्टिसुतिन्यु गलगजस्तनिनंदिनाः पुंसि अयमर्थइत्यादि पल्लवपल्वलवृजिनकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरंगतु
रंगगन्धस्कन्धमृदंगसंगसमुद्गपुंखाः पुंसि इति श्रीपाणिनीयलिंगानुशासनवृत्तौ पुल्लिंगाधिकारः अथ नपुंसकम् नपुंसकमि
त्यधिकृतं वेदितव्यमानिर्देशादन्यलिंगसूत्रेषु ग्रामणीपुंसामपि तत्त्वादित्युत्तरं व्याहृत्याम भावे ल्युडन्तः क्लीबे हसनं वसनं व
र्जनं शयनं भावइति किं इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः गोदोहनी स्थाली भावे क्तः क्लीबे हसितं गतं भुक्तं लुनात्वा किं
गतिः नीतिः प्रीतिः इत्यमी भावविहितनिष्ठान्ताः क्लीबे हसितं गतं भुक्तं नज्ञातं भावे क्लीबे हसितं
भुक्तं सुप्तमातं कास्मि शोभितं सौकुमार्यम् त्वष्यञौ भावकर्मणि भावे त्वं भावकर्मणोः भावे
किं गार्ग्यः शायकः ...कर्मणि ब्राह्मण्यादिषु चतुरर्थे ...परोभावेस्मि
...नवविहितोल्लक्षणोनपुंसकलिंगोभवति ... भावः कर्मवा ... एवं सुखं ... भावः कर्मवा
...जडत्वं ... यत् ... एकः ...
... कर्मवा लिंगं ...
... जातिवयोवचनो ...
...
... अव्ययीभावः समासः क्ली
बे ... पाणिपादं ... पाणिपादमित्यादि एकत्वमिति किं
... परवल्लिंगः ...
... अहोरात्र ... क्लीबे हेमन्तशिशिरे अहोरात्रे ... हेमन्तशिशिरौ अहोरात्रौ अनन्त्यकर्मधारय...
... इति किं ... अनन्त्या ...
... अनन्त्य इति किं ... पर्वतछाया ...

यहत्स्यामः

लिं॰टी॰ ८

अमनुष्यशालोरक्षः पिशाचादिभूयः पिशाचसभं अराजाऽमनुष्यपूर्वेति किं राजसभा राजपर्यायस्यैवेष्यते नन्वनुपसभा नाविशिष्टेषणानां चन्द्रगुप्तसभा देव
दत्तसभा सासेनाच्छायाशालासु स्त्रियां च सुराशब्दयोगोऽनन्तरमपारयनलन्तुरुषः क्लीबे यवसुरं यवसुरा ब्राह्मणसेनं ब्राह्मणसेना दन्तच्छायं दन्तच्छाया ।
कुम्भशालं कुम्भशाला सुनिशं सुनिशा सुनिशादि परवत् अन्यत्तत्पुरुषः पूर्ववल्लिङ्गो भवति कश्चित्तु अर्धपिप्पली वर्षशत्रिः श्वोमना वोरभयमित्यादि रा
त्र्यान्ताः पुंसि तत्पुरुषाः पुंसि पूर्वरात्रः पूर्वाह्णः द्व्यहः त्र्यहः एकाहः सर्वस्य परवत्वेन स्त्रीलिङ्गापवादोऽयं नरयोऽस्त्र्यनपुंसकपूर्वेऽयमारंभः अपथपुण्या १०
हेनपुंसके अपथस्य परवत्वात् पुण्याहस्य रात्रान्ताहाहा इति पुंस्त्वे नपुंसकार्थोऽयमारंभः संख्यासर्वोरात्रिः क्लीबे नवरात्रमित्यादि रात्रान्त इति किं पंचसप्ती पुं
ल्ल्यापवादः द्विगुः स्त्रियां च स्त्रीत्वं पुंसि व्यवस्थया त्रिभुवनं पंचनदं सप्तनदं नवसप्ती नवग्रामी इत्यतः क्लीबे हविः सर्पिः वपुः पत्रैरित्यादि अ
र्चिः स्त्रियां च इसन्तत्वेपि चान्नुसि रयमर्चिः इदमर्चिः छिदिः स्त्रियामेव नपुंसकापवादः रुषेदि छिदिः [illegible] नयनलोरु [illegible] पिडकार्त्तिक विवर
जलपुर [illegible] नानि क्लीबे मुखं आस्यं लपनं नयनं लोचनं अक्षि ईक्षणं [illegible] कानन अरण्य मांसं पिशित आ
मिष रुधिर रक्त शोणितं कार्मुकं चापं शरासनं विवरं सुषिरं बिलं जलं वारि तोयं हलं [illegible] धनं द्रविणं वित्तं अन्नं अशनं भोजनं धान्यं सी
राः [illegible] पुंसि [illegible] चाक्लीबे [illegible] अटवी स्त्रियां [illegible] कारान्तः
क्लीबे कुलं तालं [illegible] कवल देवल [illegible] पुंसि [illegible] केचित् पुंसि [illegible]
ध्यायविशेषः [illegible] मंगल [illegible] कोमल [illegible] पुंसि च चाक्लीबे शता
दिसंख्याः क्लीबे शतं सहस्रं प्रयुतादीनि किं एकः द्वौ बहवः संख्येति किं प्रातोनाम पर्वतः [illegible] क्लीबेऽपि प्रातः प्रातं लक्षा
कोटिः स्त्रियाम् शङ्कुः पुंसि महत्त्वं केचित् पुंसि सहस्रः [illegible] ऽकर्मरि [illegible] क्लीबेऽभवति वर्म वर्मेत्यादि
डान्तः रिति किं अणिमा महिमा अकर्मरीति किं [illegible] देवदत्तः ब्रह्मन्पुंसि च चाक्लीबे ब्रह्म ब्रह्म नामरोमणी नपुंसके मन्
द्धा क्लोकर्म रीत्पुंस्येव प्रपंचः असंतो [illegible] क्लीबे पयः मनः तपः [illegible] रिति किं चन्द्रमाः अप्सरसः स्त्रियां [illegible] अप्सरसः
न्तः क्लीबे पत्र छत्र यात्रा मात्रा [illegible] स्त्रियामेव [illegible] पुंसि [illegible] पुंसि च पत्रः पत्रमि
त्यादि [illegible] क्लीबे [illegible] कुसुमं कल्हारं [illegible] पत्रं [illegible] पद्मसमरोत्पलानि
पुंसि च चाक्लीबे पद्म पद्मः [illegible] पुंसि [illegible] स्त्रियामेव [illegible] क्लीबे [illegible] नारिकेल [illegible] लिंगमित्यादि तु ५
तज्जातिः स्त्रियामेव श्लोकः पुंसि [illegible] क्लीबे [illegible] भांडा
हरीतकी

उकूलढ्रानि क्लीबे नवनीतावतानानृतामृतनिमित्तचित्तवित्तव्रतरजतपलितानि क्लीबे श्राद्धकुलिशदैवपीठंगांगदधिसक्थ्यक्ष्या
स्यास्यदाकाशकण्वबीजानि क्लीबे दैवं पुंसि च वा क्लीबे दैवं दैवः धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यधिष्ण्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्य
कुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि क्लीबे द्वन्द्वबर्हिः दुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचवरशरवृन्दारकाणि इदं च श्रृङ्गाभिन्द्रिये इन्द्रियं इन्द्रेर्व
न्तारयागं तत्रमागत इति श्रीपाणिनीयलिंगानुशासने नपुंसकाधिकारः स्त्रीपुंसयोः इत्यधिकारः पुंनपुंसकयोः श्रेयोस्वेत
त्वाकु गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिबस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः स्त्रीपुंसयोः मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुकण्डुरेणवः द्वयोः गुणवचनं तु
कारान्तं नपुंसके च वा स्त्रीपुंसयोः पङ्क्ती पङ्क्तिः पड़ अपत्यार्थतद्धिताः स्त्रीपुंसयोः औपगवी औपगवः इति पाणिनीयलिंगानुशासने
इतो स्त्रीपुंसाधिकारः अथ पुंनपुंसकयोः इत्यधिकारो ऽवशिष्टलिंगमित्येतस्मात्प्राक् घृतभूतमुस्तक्ष्वेडितैरावत
वुप्त० पुस्तबुस्तलोहिताः एते पुंक्लीबयोः शृंगार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः पुंनपुंसकयोः व्रजकुंजकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्भर्चपुच्छाः पुंनपुंसकयोः
योबाधारिणः पुंनपुंसकयोः पद्मकुमुदनलनलिनकमलकह्लाराद्यः पुंनपुंसकयोः तन्त्रगृहवाह्लीकरवद्ध्वाणि इति
इदंवदमदसैन्यबलाकारानुपाकाराकारस्फिटाः पुंनपुंसकयोः पाणिनीयलिंगानुशासने पुंनपुंसकाधिकारः अथाविशिष्टलिं
गम् इत्यधिकारः अव्ययं अविशिष्टलिंगं ज्वालाद्युरुषः ज्वालाल्पनीस्त्री ज्वालाजलं कतियुष्मदस्मदः अविशिष्टलिंगाः कतिनराः कतिस्त्रियः
कतिकुलानि एवं यूयं वयं च स्नानाद्यसंख्या अपि षट् नराः स्त्रियः कुलानि एवं पंचसप्तादि इति पाणिनीयेऽविशिष्टाधिकारः शिष्टापरवत्
शिष्टासंख्यास्नानाद्यवर्जितादिवर्जिताः परवल्लिंगा भवति एकः पुरुषः एका स्त्री एकं कुलं गुणवचनं च शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शु
क्लं वस्त्रम् कृत्याश्च कृत्यप्रत्ययान्ताः परवत् कर्तव्यः ग्रामः कर्तव्या भक्तिः कर्तव्यं तपः एवं लादयः भाग्यतः परवत् कारकः कारिका का
रकं करणाधिकरणयोर्ल्युट् च परवत् इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः इध्मप्रव्रश्चना वाशी इध्मप्रव्रश्चनं शस्त्रम् गोदोहनो घटः गोदोहनी घटी गोदोहनं
पात्रं खल्वर्थाश्च परवत् ईदृक् ईदृशः ईदृशी सर्वादीनि परवत् इति पाणिनीये परवदधिकारः अथ त्रिलिङ्गम् इत्यधिकारः ख
वे० खलु कर्तृवत्क्तप्रत्ययान्तानाम् त्रिलिंगत्वम् आगतः आगता आगतं त्रिलिंगम् हरितकपोतकामालकम्भल्लातकविभीतकानाम् त्रिलिंगत्वम्
सर्वस्मात्तव्यस्य त्रिलिंगत्वं लोकतोऽवगन्तव्यम् औचित्यम् औचिती चातुरी स्यादि पुंनपुंसकस्त्रीत्वं च द्विकं त्रिकं द्वयं त्रयं द्वितयं त्रितयम् इति श्रीपा
णिनीयलिंगानुशासने त्रिलिङ्गाधिकारः शुभमस्तु गोपालरामलिखितं लिङ्गानामनुशासनम् पाणिनीयं मनस्तुष्टेस्याल्लिङ्गज्ञानकारि
णम् ॥

व्याकरणावलो·२५